

А.М.Бовгиря*

**«...Я ВАШЕГО ЦАРЯ НЕ ЗНАЮ»: УКРАЇНЦІ ЯК ФІГУРАНТИ СУДОВИХ
СПРАВ ПРО ОБРАЗУ ЧЕСТІ МОНАРХА (XVIII ст.)****

У статті проаналізовано діяльність установ політичного розшуку Російської імперії на теренах Лівобережної України-Гетьманщини у XVIII ст. На основі слідчих матеріалів проведено дослідження участі українців у тогочасних політичних злочинах та правопорушеннях, пов'язаних з образою честі монарха.

1700 р. челядник київського полковника Костянтина Мокієвського під час побутової суперечки, що виникла у нього із солдатом російського гарнізону, доз-

* Бовгиря Андрій Маркович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

** Стаття підготовлена за фінансової підтримки Американської ради наукових товариств.

волив собі висловити наступне: «...Я вашого царя не знаю, у нас свой царик есть. Как вы своего царя слушаете, так и мы своего пана гетмана, он у нас второй царь. У вашего царя войско есть и наш царик сыщет столько же войска». Їх наслідком для челядника стало звинувачення в образі честі монарха, в'язниця і тортури, від яких він невдовзі «с воли божьей умре», як зазначено у цій судовій справі¹. П'ятдесят років по тому «казацкая женка» Матрона Оніщенко отримала покарання за такі ж непристойні слова, висказані проти імператриці Єлизавети: «Я вашей государыни не знаю»².

Наведений приклад є лише одним із величезного корпусу судових справ, які за російськими правовими практиками XVIII ст. відносилися до категорії особливо тяжких державних злочинів – образи честі монарха. Це висловлювання є також певним прикладом рецепції верховної влади пересічним українцем XVIII ст. За головну ознаку такої рецепції можна означити певну десакралізацію влади, що було зворотним процесом від сакралізації – як спроби проєкції Бога, божественної сутності на систему державного управління на чолі з монархом³.

У даній розвідці зупинимося саме на цьому процесі та проаналізуємо ті аспекти політичних злочинів XVIII ст., які у своїй основі мали несакральне, профанне ставлення до особи монарха та пов'язаних із нею атрибутів, також спробуємо простежити це явище крізь призму українського соціуму XVIII ст. Відзначимо, що це був час поступового згасання українських автономних традицій, що, безперечно, не могло не позначитися на настроях у суспільстві, та й, зрештою, знайшло відображення в матеріалах судових справ. Їх зміст є до певної міри унікальним, оскільки дає змогу виявити певний зріз суспільної свідомості, що не завжди прослідковується на матеріалах інших актових та наративних джерел.

Варто спочатку проаналізувати правові підстави, що лежали в основі покарань за образу честі монарха, структуру установ політичного нагляду та розшуку («сыска») Російської імперії XVIII ст., у віданні яких перебував контроль над суспільною свідомістю та здійснення судочинства в цій сфері, а також з'ясувати, що в означений період вкладалося у поняття «політичний злочин» і, зокрема, «образа честі монарха/величності».

Із входженням України до складу Московської держави її населення зіткнулося із практично не відомим доти явищем переслідування за завдання образи правлячій особі, монарху. Щоправда, у Литовському статуті існувала норма про «образу господарського маєстату»⁴. Однак під цим злочином розумілася не вербальна дія, а радше замах на життя великого князя, зрада, перехід під суверенітет іншого володаря тощо. Відмінною була ситуація в Московському царстві. В Уложенні царя Олексія Михайловича 1649 р., джерелами формування якого стали Судебник Івана III (1497 р.), Судебник 1550 р. та постанови церковно-державного собору, відомого як Стоглав 1553 р., чітко прописане положення про категорію злочинів проти особи монарха. Так, із двадцяти одного розділу Уложення дев'ять присвячено саме цьому питанню⁵. Як зазначив М.Владимирський-Буданов, поняття образи честі монарха набуло поширення за правління Івана Грозного, Бориса Годунова та наступні часи Смути⁶. Саме тоді остаточного закріплення набуває юридична категорія «слово і діло государеве», під яку підпадали особливо важливі державні злочини, у тому числі й спрямовані проти особи володаря, прерогативу у вирішенні яких мав особисто правлячий монарх. Подальше правове оформлення цього поняття було пов'язане із посиленням абсолютної влади царя та необхідністю сакралізації його особи, при цьому влада доволі жорстко реагувала на будь-які прояви неґації щодо неї⁷. Так, у судових справах 1621 та 1625 рр. зустрічаються згадки про «непригожие речи про государя», 1643 р. такі «речи», зокрема, говорив «черкашчанин» Лучко

Хулемич⁸. У 1660 р. розглядалася судова справа ще одного «черкашчанина», який плюнув на парсуну (портрет) Івана Грозного, вимовивши: «*Что-то де за черт*». За що винуватця били батогами, проте дісталася також і власнику портрета, за те, що «*держал оную парсуну у себя*»⁹.

В Уложенні 1649 р. існувала наступна градація вищих державних злочинів: проти церкви, проти царя та проти державного правління. Злочини проти особи царя у свою чергу розподілялися на три категорії: 1) бунт, зрада; 2) «поносные слова противу государя»; 3) «земская измена» (здача ворогу міста під час облоги, передача території та ін.)¹⁰. Подібна градація була збережена і на початку XVIII ст. Петро I лише удосконалив юридичне підґрунтя для визначення поняття державного злочину, запровадивши нові правові акти для їх розслідування. Найважливішим із них був Військовий статут 1716 р., що включав Артикули військові та Коротке зображення процесів. Відтак, військові статuti поширювалися і на цивільне населення. Як зазначає Є.Анісімов, це було пов'язано з тим, що суворі переслідування за образу честі монарха як сакрального вищого володаря збігалися з ідеєю субординації, яка захищала правителя як вищого воєначальника¹¹.

За основу цих правових документів була запозичена європейська модель, зокрема подібні Військові артикули, що існували у Швеції, Данії, Бранденбурзі, Голландії¹². Вони уклалися в XVII ст. упродовж Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) для підтримання дисципліни у військах та забезпечення цивільного населення від свавілля солдат. На ці кодекси у свою чергу мали вплив ордонанси французьких королів. У XVII ст. в європейському праві поступово витіснявся так званий «змагальний» судовий процес, який характеризувався відкритістю, участю свідків та адвоката, та замінявся таємним інквізиційним, що передбачав широке застосування тортур¹³.

В указі Петра I від 25 січня 1715 р. наголошується про найвищу категорію злочинів «по трёх пунктах», в яких, на відміну від Соборного уложення 1649 р., на перше місце ставиться «злой умысел противу персоны его величества». Лише потім слідували пункти про бунт та розкрадання державної казни¹⁴. Звинувачення по перших двох пунктах вважалися особливо важливими і саме до них застосовувалася формула «слово і діло», яка одразу ставила фігурантів судового процесу у виключно правову площину. При наступниках Петра I – Катерині I та Анні Іоанівні – зберігалися жорстокі покарання включно із завданням тяжких тілесних ушкоджень, каторгою, стратою щодо звинувачень по перших двох пунктах. За правління Єлизавети I і, особливо, Катерини II відбувається певне пом'якшення покарань за ці правопорушення.

Тепер коротко зупинімося на характеристиці установ Московського царства, Російської імперії, які займалися розслідуванням майже виключно злочинів проти особи монарха та процедурі таких розслідувань.

До Петра I в Московській державі не існувало особливого органу, який би займався політичними злочинами, тобто справами із категорії «слово і діло». Їх розгляд брали на себе прикази, у віданні яких перебувала певна сфера державного управління. Так, звинувачення по «слову і ділу» українців проходили через Малоросійський приказ, аналогічні справи монахів розглядалися в Монастирському приказі і т. д. Часто первинне розслідування таких справ було у компетенції місцевої воєводської адміністрації. Особливо важливі з них направлялися царю та розслідувалися у приказі Таємних справ, що існував у період правління Олексія Михайловича як особиста секретна канцелярія царя¹⁵.

Із приходом до влади молодого енергійного Петра I ситуація змінилася. Ще за правління Софії майбутній цар створив «потешный двор» у селі Преображенському під Москвою. Згодом після його приходу до влади виник однойменний Преображенський приказ, що займався виконанням особливо важливих до-

ручень Петра І. Його очолювала довірена особа царя князь Ф.Ромодановський. Саме у віданні цієї установи перебували судові справи політичного характеру, вона виконувала роль своєрідної служби безпеки, установи політичного розшуку («сыска»). Пізніше цю роль на себе перебрала сумнозвісна Таємна канцелярія. Вона постала на основі тимчасової комісії з розслідування справи царевича Олексія, після страти якого за нею зберігся статус слідчого органу з виключними прерогативами розгляду особливо важливих справ¹⁶. Діяльність Таємної канцелярії продовжувалася з невеликими перервами до правління Петра III (при Катерині II її функції виконувала Таємна експедиція Сенату). Варто зазначити, що присутність означення «таємний» у назвах цих установ було синонімом поняття «вищий», «верховний», тобто передбачав задіяність інтересів царської/імператорської влади, захист інтересів монарха, його життя та честі.

Такій назві цілком відповідала і специфіка самого слідства, що проводилося цілком таємно і виключало будь-який відкритий судовий процес. Його початком зазвичай був «извет», тобто донос. Особа («изветчик»), яка повідомляла про знання нею справи по «слову і ділу», негайно мала бути доставлена до найближчої владної установи разом із тим, на кого був складений донос, а згодом, після проведення первинного етапу розслідування, повинна бути відправлена безпосередньо до столиці, до установ політичного розшуку, де і відбувалися всі етапи слідства. В Україні, як виявляє аналіз деяких судових документів, фігуранти справи направлялися спочатку до центральних органів автономії – канцелярії гетьмана, Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, звідки після первинного слідства їх відвозили до Преображенського приказу, Таємної канцелярії. Тут доносителя та обвинуваченого допитували, часто із застосуванням тортур. Причому тортурам піддавалися як обвинувачуваний, так і «изветчик». Останній мав підтвердити свій донос при тортурах, які зазвичай проводилися тричі. Якщо людина витримувала тортури і без змін повторила і підтвердила свій донос, у такому разі підсудний вважався винним і залишалося, знову ж таки за допомогою тортур, добитися в нього признання¹⁷. У судовій практиці Преображенського приказу й Таємної канцелярії керувалися неписаною істиною: «Собственное признание – лучшее свидетельство всего света», що і досягалося за допомогою тортур¹⁸. Часто існувала практика допитувати доносителя і обвинуваченого, допоки хтось із них не визнавав своєї провини. У таких випадках правила трьох допитів із тортурами не дотримувалися¹⁹. А при повній закритості процесу та свавіллі його суб'єктів часто спрацьовував принцип, який сповідував очільник Преображенського приказу князь Ф.Ромодановський: «Пытать, пока не издохнет или повинится»²⁰. Ураховуючи це, фігуранти процесу часто не доживали до його завершення. Часто у судових засіданнях брав участь сам Петро І. У матеріалах одного із допитів зустрічається фраза, що характеризує царя та його фаворита Ф.Ромодановського: «Которого дня великий государь и стольник князь Ромодановский крови попьют, того дня они веселы, а коли не попьют, то и хлеб им не естца»²¹.

Узагалі використання тортур, що було відоме в Європі ще із часів римського права, а пізніше ввійшло до судових практик інквізиції, маґдебурзького права було поєднанням слідчих дій, як засіб отримання свідчень і одночасно як елемент покарання²². Тортури також вважаються несвідомою реакцією індивіда до помсти, що стало пізніше прерогативою держави²³.

У судовій практиці Гетьманщини також використовувалися окремі методи тортур, однак у розглядуваній період вони не були основним знаряддям отримання свідчень, а загалом побутували як спосіб покарання (наприклад, побиття батогами)²⁴.

Якщо проаналізувати діяльність установ політичного розшуку Росії кінця XVII–XVIII ст. у часовому відношенні, то виявиться, що основна кількість су-

дових справ припадає на періоди правління Петра I та «кротчайшей сердцем», як її називали сучасники, Єлизавети Петрівни. Це певною мірою підважує установлене ще у XVIII–XIX ст. твердження про «кривавий режим епохи Анни і Бірона», на царювання яких нібито припав апогей діяльності Таємної канцелярії та пов'язану із цим хвилю політичних репресій.

У значній частині судових справ, які належать до категорії тяжких державних злочинів, що розглядалися вищезазначеними судовими органами, фігурують вихідці з України. Якщо спробувати простежити статистику, представники яких станів тогочасного українського суспільства найчастіше виступали фігурантами справ категорії «слово і діло», виявиться що найбільш «активними» були козаки і міщани, потім ішло духівництво і, нарешті, селяни. Такий розподіл був, очевидно, пов'язаний з освітнім рівнем цих трьох станів, можливістю доступу до інформації, що давало можливість свідомо чи несвідомо висловлювати власне бачення чи характеристику певних процесів, персоналій, часто не відаючи про можливі наслідки. Оскільки предметом розгляду таких справ виступало слово, вербальна дія, то зміст цих матеріалів є надзвичайно цінним відображенням ментальності людини XVIII ст., рецепції нею історичних реалій.

Отже із загальної кількості таких документів виділимо ті, що стосуються означеній у назві статті тематики – образи честі монарха. Виявляється, що дане формулювання є доволі багатограним і включає у себе численні аспекти. В.Анісімов, який дослідив діяльність установ політичного розшуку XVIII ст. на російських матеріалах, виявив близько десяти видів злочинів, які за тогочасними правовими уявленнями і практиками трактувалися як найбільш важливі й небезпечні, бо були спрямовані проти особи імператора²⁵. Серед них такі екзотичні та курйозні види правопорушень, як «непитие за здравие», оскільки ухилятися від частування за здоров'я монарха означало явну неповагу до нього та вважалося особливим видом магічної образи²⁶, «неснимание шапки при чтении императорского указа» та ін. За такі провини, як правило, винуватцю загрожувало сибірське заслання.

Найбільш розповсюдженим видом політичних злочинів у судовій практиці XVIII ст. було висловлювання непристойних слів на адресу монарха. У судових матеріалах їх часто позначали як «брань», «матерные», «непристойные», «зловредные», «поносные» слова, «слова по-соромски» і т. п. Тракткування вербальної дії як серйозної загрози монаршій особі в тогочасних юридичних практиках обґрунтовувалося не лише необхідністю захисту авторитета монарха. У сприйнятті людей XVIII ст. слово наділялося магічною силою, здатною завдати реальної шкоди здоров'ю того, проти кого воно було висловлене. Цим пояснюється особлива жорстокість покарань за такий вид правопорушень.

У такому контексті провина полтавського жителя Олексія Задорожного вважалася особливо тяжкою через пряме побажання негараздів на адресу Єлизавети I. Під час урочистого дзвону 25 квітня 1747 р. із нагоди її коронації він запитав у міщанина Дворовенка про причину врочистостей, а коли почув відповідь, сказав: «Лучше, чтоб издохла»²⁷. Задорожного тут же було заарештовано за доносом Дворовенка, били батою «нещадно» та заслали після цього до Сибіру. Варто зазначити, що приписка у судових рішеннях «бить кнутом нещадно» означала нерегламентовану кількість ударів, а якщо враховувати, що часто і двадцять ударів вважалися смертельними, таке покарання було надзвичайно жорстким і нерідко мало летальний результат.

Не менш суворо покарали запорожця Буряка, товариш якого під час перебування у Москві привіз звідти портрет імператриці Анни Іоанівни і поставив його у своєму курені на видному місці. Буряк, який зайшов провідати приятеля, побачивши портрет сказав: «Для чего ты такую нехорошую и некрасивую рекуню (жінка, яка доглядає за худобою – А.Б.) привез? Глаза вытаращила,

словно кислотиці прошлогодние, да ещѣ и в короне, будто святая какая»²⁸. Очевидно, запорожець Буряк знав, хто зображений на портреті, бо після цього додав: «Вот если бы то слышав какой-нибудь москаль, от мне бы за то было». Утім, роль донощика виконав його ж товариш – власник портрета.

Узагалі як при розгляді українського аспекту діяльності Преображенського приказу й Таємної канцелярії, так і усіх справ категорії «слово і діло» чітко простежується, що донощиками найчастіше виступали близькі знайомі засудженого і навіть родичі. За спостереженнями Н.Голікової, із проаналізованих нею 772 справ, лише 5 почалися не з доносу²⁹.

Популярність доносів, зокрема у XVIII ст., визначалася перш за все матеріальними вигодами для того, хто доносив (якщо донос був підтвердженим, у тому числі й при тортурах), можливістю звільнення, у разі, коли дощик був кріпаком і доносив на свого поміщика. Також існувала норма закону, згідно з якою недоносительство жорстоко каралося і натомість всіляко заохочувалися доноси, які у трактуванні законотворців були виявом моральної доброчинності та відданості монарху. Доносительством займалися навіть священики, використовуючи для цього таємницю сповіді, до чого їх також примушував закон³⁰. Тому доносили всі, хто мав для цього підстави, бажання й можливості. «Знатное дело! Все изменники! Донеси меня Бог до его царского величества, на всех стану доносить...»³¹, – говорив у 1722 р. українець Данило Забіла, виголошуючи цим самим кредо багатьох своїх сучасників. Принагідно зауважимо, що Д.Забіла – син генерального хорунжого Василя Забіли, за «ложный извет» на гетьмана І.Мазепу потрапив на Соловки в 1699 р.³², повернувшись із заслання, він знову потрапляє туди ж, тепер уже за донос на гетьмана І.Скоропадського³³. Навіть перебуваючи в ув'язненні, Д.Забіла не полишав своєї пристрасті, доносячи на своїх співвітчизників.

Надзвичайно прискіпливо з боку установ політичного розшуку було ставлення до навіть цілком нейтральних висловлювань на адресу імператорської особи. Як виявляє аналіз судових справ такого змісту, піддані проявляли жвавий інтерес як до офіційного, так і приватного життя монархів і їх оточення, активно пліткували з цього приводу. Однак це було дуже небезпечним, бо висловлене «всуе» ім'я чи титул імператора трактувалося за тяжкий злочин, що тягнув за собою тривале розслідування і жорстоке покарання. Слідчі в таких випадках особливо цікавилися обставинами висловленої крамоли: чи з власної волі це було висловлено, «аль кто научил»? Часто звинувачуваний, не витримуючи тортур, міг оговорити своїх знайомих та близьких, тоді безневинна, на початку, справа обростала новими подробицями та фігурантами. У багатьох випадках людина навіть не могла підозрювати, що стане об'єктом уваги «спецслужб». Так, лише значним штрафом був покараний значковий товариш Михайло Несміян, який побив у 1747 р. полтавського полкового писаря Борсука, але не за сам факт побиття, а за те, що він не припинив побоїв, навіть не зважаючи на благання Борсука дати йому спокій в ім'я імператриці³⁴.

Ще більш курйозний випадок стався із конотопським жителем Данилом Білоконником. Під час спільної пиятики з російським гренадером Спіциним останній запросив Білоконника випити за здоров'я імператора, на що той відповів: «...Чёрт вас знает, кто такой ваш император, я знаю праведного государя!». Від Спіцина одразу надійшов донос до командира полку, той, зважаючи на важливість категорії справи – «по слову и делу» – відправив обох до Малоросійської колегії, звідки після попереднього розслідування фігуранти справи були відправлені до Санкт-Петербурга, де її розглядав Сенат, а потім Таємна канцелярія. Білоконник, витримавши тортури, своєї провини не визнав, пославшись на непоінформованість, оскільки він не знав, що російський цар прийняв титул імператора «а мыслил я, что пьёт он за какого боярина и называет его им-

ператором, а не про государя...»³⁵. Урятувала Білоконника особиста позиція начальника канцелярії Толстого, який повірив в'язню в тому, що означені слова він промовив «в пьянстве по простоте и незнанию».

Навіть у відносно ліберальні часи необережно висловлене судження про імператорську особу могло мати серйозні наслідки. Так, два жителя м. Погар приїхали в 1797 р. до Санкт-Петербурга, сподіваючись потрапити на аудієнцію до Павла I, аби залагодити справи міського магістрату. Побачивши, як імператор робить нагінку своєму лакею, один із погарців зробив висновок, що імператор «слишком суров, зол и недобросердечен». Донський козак, який був свідком цих слів, негайно доніс до Таємної експедиції Сенату про злочин. Очільник цієї установи князь Ф.Куракін, провівши належне розслідування, подав його результат на резолюцію царю, який наклав досить м'яку резолюцію «сделав надлежащие нравоучения, отпустить»³⁶.

За тяжку образу імператорської величності вважалось недостойне поводження з його зображенням. Під останнім розумілися не лише картини, але й монети, на яких був царський профіль чи вензель. В архівних фондах зберігається навіть цілий реєстр справ під назвою «Дела о недостойном обращении с монетами»³⁷. Для наочності варто навести назву однієї з таких справ, зафіксованої В.Анісімовим, що розпочалася з доносу прислуги на поміщицю Устинію Мельникову «о убитии ею на рублёвой манете на партрете императрицы Елизаветы Петровной воши»³⁸. На жаль, результат розслідування цього «державного злочину» у справі не зберігся.

Подібними до вищезазначених прикладів за сутністю, але значно тяжчими за наслідками і в розумінні тогочасного права, були злочини, пов'язані з державними документами, зокрема, імператорськими грамотами, інструкціями. До таких правопорушень належало вже згадуване «неснимание шапки при чтении императорского указа», а також «сквернословие» і «брань» при його читанні, «ношение не по чину». За фактом останнього в 1660 р. була порушена справа проти боярського сина Федора Усова, який носив царську грамоту за халявою чобота, коли її належало тримати за пазухою. За це правопорушник був побитий батогами³⁹.

Подібним же чином був покараний київський сотник Павло Гудима. Під час проведення перепису населення на Подолі у 1748 р. сотник вступив у суперечку з міщанином Григорієм Каневським, який сказав Гудимі, що його дії йдуть у розріз із відповідною інструкцією Сенату. На що той відповів, що «оная инструкция никуда не годится, ею можна разве что ж... подтереть». Згодом «гнилые и зловредные слова» П.Гудима висловив бургомістру: «Указом этим я свою пани старую подотру»⁴⁰. Подібним же чином висловився про імператорський указ Остап Голобородько – житель Серебрянки, який пригрозив плюнути на документ⁴¹. Так само вчинив економ гадяцького полковника Петра Галецького⁴². Житель Полтавського полку Іван Козирев від погроз перейшов до дій і кинув імператорський указ на землю й почав його топтати⁴³. «Ваша грамота лукава», – була відповідь городиського сотника Мойсея Одинця на докази монахів про належність пасовиська їхньому монастирю. На біду сотника, цією грамотою виявився царський указ⁴⁴. Через незнання чи емоційність постраждав також миргородський житель Павло Ткач, назвавши імператорський указ «грамотою от чёрта»⁴⁵. А коропський сотник Безносий, згідно з доносом сотника Логвиненка, «слушая государев указ, приподняв свой кафтан, говорил: Ось мне куда ваш указ»⁴⁶. У подібному ж контексті сприйняв царський указ козак Гадяцького полку Яким Хоменко, який у відповідь на звинувачення, що чинить «не по указу», сказав, що «каляет на этот указ естественным калом»⁴⁷.

Покарання за всі вищезазначені провини було порівняно м'яким, звинувачені відбулися побиттям батогами та значним штрафом. Очевидно, це було

пов'язане зі специфікою політичної кон'юнктури в імперії, адже всі ці події сталися у правління Єлизавети Петрівни, відомої своїм прихильним ставленням до українців. Можливо справа також полягала у загальній лібералізації видів покарань. За подібні правопорушення у часи Петра I винуватців часто засуджували до смертної кари або заслання⁴⁸.

До категорії злочинів «оскорбление царского указа» відноситься також помилка в написанні імператорського титулу, його виправлення, підчистка (тобто, коли вичищали з паперу невірне написане слово і писали поверх нове). Згідно зі встановленими правилами, при помилці в титулі чи імені потрібно було переписувати весь аркуш. Ці ж імена і титули повинні були писатися, як зазначається у проекті «Уголовного уложення» Єлизавети Петрівни, що підтвердив попередні інструкції в означеному питанні, «письмом отменным, крупными литерами острожно, дабы отнюдь никакой неисправности не было»⁴⁹. Цього правила дотримувалися не лише в офіційному діловодстві, але й у приватному листуванні, щоденникових записках (рукописи щоденників генерального підскарбія Якова Марковича та генерального хорунжого Миколи Ханенка), історико-нарративних текстах (рукописні списки козацьких літописів, історичних хронік XVIII ст.). І знову ж таки, якщо в добу Єлизавети за некоректне написання відповідних імен і титулів загрожувала лише догана, то в попередні часи за це накладали штраф або присуджували до побиття батогами. Показовою у цьому плані є справа 1731 р., згідно з матеріалами якої писар допустився помилки, написавши «Перт I», замість «Петр I», за що був покараний батогами «в страх другим, дабы впредь так чинить не повадно было»⁵⁰. Як приклад також можна навести справу чернігівського полкового обозного Федора Молявки (1738–1748 рр.), який був оштрафований на 300 руб. за помилку в титулі Анни Іоанівни⁵¹.

У добу Єлизавети також вважалося злочином тримати у себе будь-які оригінали чи копії указів «с известными именами». Ідеться про документи, де згадувалися представники брауншвейзької родини – усунутий Єлизаветою в результаті палацового перевороту малолітній імператор Іоан VI та його батьки – Анна Леопольдівна та Антон Ульрих Брауншвейзький. Застереження про неприпустимість зберігання таких небезпечних документів було розіслано по всій імперії⁵².

Одним із найтяжчих політичних злочинів у XVIII ст. вважалося самозванство, коріння якого, як зазначає В.Анісімов, крилося у масовій психології середньовіччя, вірі людини у чудесне спасіння монарха від рук убивць⁵³. Ще у Соборному уложенні Олексія Михайловича досить чітко була прописана відповідна норма про тих, хто «хочет Московским государством завладеть и государём быть» – за це, як правило, карали смертю⁵⁴. Правляча еліта доволі різко і жорстко сприймала будь-які прояви цього явища, навіть таких, які не становили жодної загрози для влади. Причиною цього був цілий шерег реальних самозванців – «царевичів Олексіїв», «Петрів Федоровичів» чи, скажімо, княжна Тараканова, що видавала себе за дочку Єлизавети Петрівни.

У більшості справ, у тому числі й тих, де фігурантами були українці, фіксуються прояви своєрідного побутового самозванства, коли люди висловлювали сентенції на кшталт «если б я был государём», «я для вас царь» під час сварок чи приватних бесід, іноді не уявляючи можливих наслідків подібних слів. Зокрема, козак Городницької сотні Мирон Кузьменко у відповідь на благання побитого ним чернігівського жителя сказав: «Я над тобою и Бог и царь»⁵⁵. Українець Михайло Орлов у 1768 р., відаючи, напевно, про своїх знаменитих однофамільців, братів Орлових, які були фаворитами імператриці, під час п'яної бійки кричав, що він «государ» і про нього «відомо по всій імперії». Зважаючи на ліберальні часи та «безудержное пьянство», обвинувачений уник суворого покарання, однак його тримали під вартою «до указу»⁵⁶. У самозванстві був також звинувачений житель Гадяцького полку Іван Фоменко, який назвав себе госуда-

рем. Контроль за розслідуванням цієї справи узяв під свою відповідальність Григорій Потьомкін, оскільки інцидент стався в Азові (1770 р.), де І.Фоменко перебував на військовій службі. На допиті «самозванець» зізнався, що государем його називали близькі та друзі за його сміливість і відвагу. Однак ні ті, ні інші не підтвердили слів І.Фоменка. У результаті фінал справи мав трагічні наслідки для її основного фігуранта. Під час розслідування були задіяні всі відомі на той час правові акти про самозванство: Соборне уложення 1649 р., Військовий артикул та Морський статут, в яких одногосно стверджувалося про смертну кару за такий вид правопорушення. Однак цей вирок неможливо було здійснити, аби не зашкодити образу «просвещённого правления» Катерини II. Оскільки І.Фоменко під час допитів і тортур збожеволів, його наказано було тримати у в'язниці «пока ум его не придёт в прежнее совершенство». Цього так і не сталося – підсудний помер, провівши 23 роки у в'язниці⁵⁷.

Трагічною також була доля ще одного українського самозванця – Івана Минецького, монаха Києво-Печерської лаври, який 1738 р. проголосив себе царевичем Олексієм. Йому вдалося навіть привернути на свій бік декількох прибічників, серед них священника с. Ярославця Київського полку та декількох жителів села. Після тривалого розслідування священник і сам звинувачений були колесовані, різним видам тілесних покарань були піддані ті, хто встиг присягнути «царевичу»⁵⁸. Резонанс від учинку І.Минецького був доволі помітним. Після його страти уряд Анни Іоанівни видав маніфест, в якому влада попереджала своїх підданих, «чтобы они твёрдо и непоколебимо стояли в верности к её императорскому величеству, а обману отнюдь не верили под страхом лишения живота своего»⁵⁹. Інформація про самозванця І.Минецького також потрапила до однієї з історичних хронік, які уклалися на теренах Лівобережної України у XVIII ст. Ідеться про один зі списків «Короткого опису Малоросії», написаний у 30–50-х рр. цього ж століття Григорієм Покасом⁶⁰, який у 1738 р. перебував на уряді полкового писаря Київського полку.

Особливу групу фігурантів у справах про образу імператорської честі становлять представники духовного сану – священники та монахи. Узагалі їхні провини, які не відносилися до політичних злочинів «по первых двух пунктах», розглядалися в духовних консисторіях, але в разі існування доносу по «слову і ділу» включався механізм передачі справи світським властям, при цьому звинувачений проходив через обряд розстриження.

Слідчі справи зі звинувачення священників та монахів мають часто прямий стосунок до їх діяльності. Духовні особи в «добре регульованій державі» мали виконувати чиновницькі функції, як-от оприлюднення указів, проведення панакхид за упокій монарших осіб чи врочистих молебнів за їх здоров'я або річницю вступу на престол та народження спадкоємців престолу. Часто священники ухилялися від своїх обов'язків, висловлюючи суб'єктивне бачення. «Чтоб добра тому не было, кто повывдумывал эти панихиды», – так висловився ієромонах Паїсій про так звані «указные панихиды», що мали регулярно проводитися за упокій померлих монарших осіб. Після доносу на монаха справа потрапила до чернігівського архієпископа Амвросія Дубневича, який, зважаючи на важливість, передав її до Таємної канцелярії⁶¹. Про щорічні молебні «за здравие» інший представник духівництва священник Тимофій Попович, на якого доніс його ж колега – борзненський протопіп Дублянський, висловився так: «Сіи проименованія ко вражой и заклятой матери»⁶². Навіть у засланні колишні священники не пропускали можливості висловитися про нагальні проблеми. Так, у 1724 р. колишній лохвицький протопіп Рогачевський, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, під час виголошення анафеми в одній із тамтешніх церков говорив: «Наш Мазепа свят и будет на небе, а ваш государь нет»⁶³. Донос на священника був складений уже згадуваним Данилом Забілою. Через три

роки, під час такої ж акції, що проводилася в церкві Соловецького монастиря, виходець із України, ієромонах Гарвасій висловився більш радикально: «Наш Мазепа свят, а ваш москаль – скурвый сын»⁶⁴. В обох справах рішення про вирок немає, але як показувала тогочасна практика, за повторний злочин в'язню призначалося додаткове покарання у вигляді тілесних езекуцій або ж посилення режиму утримання. Утім, нова справа по «слову і ділу» вимагала нагального відправлення такого звинуваченого до Таємної канцелярії. Довга дорога із Соловків давала примарну надію на можливість утечі, або ж хоча б звільнення на час такої подорожі від жахів монастирської в'язниці. Відтак, окремі засуджені свідомо йшли на повторне звинувачення у політичному злочині⁶⁵.

Секуляризаційна політика Петра I, його відверто антиправославні вчинки та поведінка – для прикладу достатньо навести хоча б пародійні перетворення традиційного хресного ходу на Вербну неділю у привід для п'яних богохульних маскарадів на кшталт «всеянейшого и всешутейшого собора»⁶⁶, – викликали спротив у населення, що звикло до усталених традицій. Тому не дивно, що у свідомості багатьох людей XVIII ст. цар асоціювався з гонителем православ'я чи навіть з антихристом. Матеріали Преображенського приказу й Таємної канцелярії містять сотні справ такого характеру⁶⁷.

Можливо, саме усталений образ Петра як противника православ'я дав привід ієромонаху Києво-Печерського монастиря Костянтину повідомити, що він бачив, як цар ходив печерами і хотів повикидати мощі святих, за що його «архиереи киевские и переяславские бранили и кляли»⁶⁸.

Петро I часто проводив конфіскації церковного майна на потреби армії. Під час знімання золотих окладів з ікон, що відбувалося за імператорським указом 1722 р. у м. Кролевець, місцевий священник, що був свідком цього, сказав: «Нехай бы с государя чёрт так шкуры драл, нежели иконы обдирают. Что никогда не бывало, то теперь стало»⁶⁹.

Сфера державного злочину, що трактувалася у XVIII ст. як образа честі монарха, була надзвичайно широкою і включала не лише монарших осіб чи їх близьких. Згідно з указом Петра I від 1723 р. «О форме суда», до числа таких державних злочинів належали також «слова противные на императорское величество и его величество фамилею»⁷⁰. Пізніше ця норма поширилася не лише на імператорську родину, але й на фаворитів і навіть слуг при дворі⁷¹. У такому контексті не дивно, що цілий корпус судових справ, які перебували на розгляді в Таємній канцелярії, складають документи стосовно відносин імператриці Єлизавети Петрівни й Олексія Розумовського, а також відносно самих братів Розумовських. Службовці цієї установи навіть упорядкували цілий реєстр подібних справ «О бранных словах о е.и.в. императрице Елизавете Петровне и графе Алексее Разумовском», що нараховує декілька десятків подібних справ⁷². Такий кількісний феномен, очевидно, був пов'язаний з особливостями людської вдачі та значною популярністю різноманітних альковних пліток про особисте життя монархів та їх фаворитів. Особливо, коли це лежало у сфері таємного і суто приватного, адже, приміром, морганатичний шлюб Єлизавети та Олексія Розумовського тримали тоді у суворій таємниці. Це знаходить підтвердження і у змісті самих справ – люди в основному обговорювали, пліткували про зв'язки імператриці із О.Розумовським, їх спільних дітей та ін. Не останню роль у таких справах відіграла проста заздрість та невдоволення успіхами фаворита, що піднявся із низів завдяки протекції імператриці. Таке особливе становище Розумовських при дворі, незважаючи на його очевидну користь для Гетьманщини, не могло не викликати невдоволення передусім серед її «старої еліти». Дуже показовою в цьому плані є справа 1747–1754 рр. проти бунчукового товариша, представника відомого старшинського роду Марка Марковича – сина генерального підскарбія Андрія Марковича та брата відомого автора «Дневных записок» Яко-

ва Марковича, за його слова проти Олексія Розумовського. Маркович, зокрема, розповідав своєму супутникові Петрові Яневському – роменському священику, з яким разом повертався із Санкт-Петербурга, – про те, як село Андріївку, що колись належало їхній родині, а потім перейшло до Мініха, замість того, щоб передати законним власникам, було віддано у власність О.Розумовському. На що у пориві гніву Маркович висловив гнівну тираду, яку вважаємо за доцільне зацітувати повністю – цілком можливо, що ці слова відповідали настроям багатьох представників старої еліти: «Насеру твоей матери, пиворез проклятый, что нам своими происками сделал, что мы последнего добра лишились. Никакой он не Разумовский, а Говномозкий и Чертовский. Уж да мы много таких чертей перебули, а сему де нажертись не дамо. Недавно он воскрес, да вскоре и исчезнет. На ша де фамилия по всей Малороссии как была, так и будет, и кроме сего славна, а его де чёрт знает откуда взялся и что он такое». Коли ж супутник Марковича читав книгу німецькою мовою про європейські знатні роди, той із сарказмом запитав, чи немає там «нашего обер-егермейстера»⁷³. Ця справа, окрім змістового наповнення, цікава ще й своєю процедурою здійснення. Адже описувана подія відбулася в 1743 р., проте сам донос був здійснений лише через чотири роки в 1747 р. І лише в 1749 р. Марковича заарештували. Він ще провів п'ять років у в'язниці, де й помер через тортури у 1754 р.

Схожа доля очікувала й іншого представника цієї родини Василя Марковича, «выходца из Малороссии», солдата Преображенського полку. Він упродовж тривалого часу зі своїм колегою по службі Борозенським ділився власними думками щодо родини Розумовських. Зокрема він висловив тверде переконання, що «скоро будут бить всех Разумовских и их родичей как прежде всех временщиков били». А ще зізнався, що хотів би бити на площі батогом молодого Розумовського «за его горделивость». За означені слова Василь Маркович десять років із 1749 р. по 1759 р. просидів у казематах Петропавлівської фортеці, де і помер⁷⁴.

Справи про образу гетьманського маєстату (ідеться про часи гетьмана Кирила Розумовського) розглядалися часто самим гетьманом, який і призначав відповідні покарання за цей вид правопорушень або передавав справи до Генеральної військової канцелярії чи то Генерального військового суду. Так, Генеральна військова канцелярія у 1754 р. за відповідним поданням гетьмана розглядала справу переяславського полкового осавула Михайла Лукашевича, який згадав у розмові, що гетьман «хаживал когда-то в убогом платье». За вироком цієї установи М.Лукашевич позбувся свого уряду та мав заплатити штраф 100 руб. Однак гетьман йому пробачив із нагоди народження спадкоємця престола Павла Петровича⁷⁵.

Виявляється навіть, що в добу Єлизавети Петрівни будь-які негативні висловлювання в бік українців трактувалися як державний злочин і розглядалися відповідними органами. Для ілюстрації цього варто коротко зупинитися на справі князя В.Прозоровського, який називав українців при дворі «хохлачами» і не змінив власних слів, навіть після того, як придворний півчий, виходець з України, нагадав йому, що той «поступает против императорского указа ея императорского величества, ибо не токмо придворных, но и никого из Малороссии хохлачами называют и ругать не велено»⁷⁶. Звичайно, зважаючи на високий титул, В.Прозоровський відбувся лише незначним штрафом. Дуже цікавий зразок рецепції росіян до Розумовських і українців у цілому містить справа поручика Остафія Замлинського, який різко критикував імператрицю за те, що вона «милостива ныне к малороссиянам, а к нам нет ... малороссияне, которые хаживали в убогом платье, ныне все вышли по Разумовскому и носят богатое платье с позументами». Він також звинувачував Єлизавету в тому, що вона марно витрачає кошти на молодшого Розумовського, а не на інші більш корисні справи: «Вот де как на строительство каменной церкви, так жаль денег дать, а как бра-

ту Разумовского, поехавшего за море на жительство, не жаль было, да и тех денег он уже прожил и ещё требует»⁷⁷.

У цих двох останніх справах українці хоч і не виступають як звинувачувані, утім, у них яскраво присутній український контекст. На основі їх змісту можна реконструювати певні елементи ментальності та суспільних процесів XVIII ст., які б не вдалося виявити за допомогою інших видів джерел того ж періоду. Ідеться зокрема про особливості сприйняття тогочасною російською елітою українців, які до кінця XVIII ст. стали активним чинником розбудови імперії, займаючи провідні позиції в її владних структурах.

Отже, підбиваючи підсумки, варто відзначити, що у XVIII ст. остаточного закріплення набув перелік державних злочинів, чинне місце серед яких займають справи про образу честі володаря, що включає у себе широкий комплекс часто курйозних видів правопорушень, які, однак, ставали об'єктом розслідування органами політичного розшуку – Преображенським приказом, Таємною канцелярією, які визначали різні види покарань, суворість яких була обумовлена видом правопорушень та часом. Аналізуючи зміст судових справ, який є цінним матеріалом для реконструкції процесів ментальності українського суспільства XVIII ст., варто відзначити, що, по-перше, українці були доволі обізнані з політичними подіями, які відбувалися у столицях імперії, розумілися на їх специфіці. Джерелом такої інформації були як офіційні документи, зміст яких відповідно трансформувалася, так і чутки. По-друге, можна стверджувати про відсутність у тогочасному суспільстві ставлення до верховної влади як до чогось сакрального. Радше навпаки – влада, її атрибути та носії сприймалися профанно, з елементами іронії, а її сакральність підтримувалася здебільшого репресивними заходами. І, по-третє, можна говорити про те, що в українському суспільстві XVIII ст. зберігалася ідентичність поняття «вашої» і «нашої» влади та певна латентна опозиція до іноземного правління.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.371. – Оп.4. – Спр.132.

² Там само. – Ф.7. – Оп.1. – Спр. 1452. – Арк.10.

³ *Хачатурян Н.* Сакральное в человеческом сознании // Священное тело короля. Ритуалы и мифология власти. – Москва, 2006. – С.9.

⁴ Статут великого княжества Литовского 1529 г. – Минск, 1960. – Арт.4.

⁵ *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. – Санкт-Петербург; К., 1909. – С.223–225.

⁶ Там же. – С.340.

⁷ *Анисимов Е.* Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. – Москва, 1999. – С.18.

⁸ *Веретенников В.* История Тайной канцелярии петровского времени. – Харьков, 1910. – С.3.

⁹ *Оглоблин Н.* Известное дело об оскорблении царской парсуны // Русская старина. – 1894. – Т.81. – С.164.

¹⁰ Уложение государя и великого князя Алексея Михайловича. – Москва, 1913. – С.167.

¹¹ *Анисимов Е.* Указ. соч. – С.54–55.

¹² *Бобровский П.* Происхождение «Артикула воинского» и «Изображения процессов» 1716 г. Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1881. – С.4.

¹³ Там же. – С.340.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.5. – №2887.

¹⁵ *Писарькова Л.* Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века. – Москва, 2007. – С.28.

¹⁶ *Веретенников В.* Указ. соч. – С.190.

¹⁷ Там же. – С.192; *Анисимов Е.* Указ. соч. – С.391–393.

¹⁸ *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. – С.641.

¹⁹ *Голикова С.* Политические процессы при Петре I. – Москва, 1965. – С.123.

²⁰ *Веретенников В.* Указ. соч. – С.196.

- ²¹ РДАДА. – Ф.371. – Спр.144. – Арк.3.
- ²² Фуко М. Наглядати та карати. Історія в'язниці. – К., 1998. – С.53.
- ²³ Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – С.354.
- ²⁴ Лазаревский А. Практика смертной казни в старой Малороссии // Украинские исторические мелочи. – К., 1901. – С.41–43.
- ²⁵ Анисимов Е. Указ. соч. – С.13–95.
- ²⁶ Там же. – С.78.
- ²⁷ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1157. – Арк.4.
- ²⁸ Там само. – Спр.592. – Арк.3–4.
- ²⁹ Голикова С. Политические процессы при Петре I. – С.58.
- ³⁰ ПСЗРИ. – Т.5. – №2726.
- ³¹ РДАДА. – Ф.371. – Спр.1346. – Арк.21.
- ³² Ефименко А. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // Киевская старина. – 1882. – №9. – С.399–401.
- ³³ Указ Петра I о ссылке Забелы и Загоровского // Киевская старина. – 1887. – №8. – С.777–778. Донос Д.Забіли на гетьмана І.Скоропадського (РДАДА. – Ф.124. – Оп.І. – Ч.1. – Спр.10 (1712 р.)).
- ³⁴ РДАДА. – Ф.248. – Кн.322. – Спр.41. – Арк.55–57.
- ³⁵ Там само. – Ф.7. – Оп.3. – Картон XXXI. – Спр.9; Семевский М. Очерки и рассказы из русской истории XVIII века. Слово и дело. 1700–1725. – С.17–26.
- ³⁶ Арсеньев А. Старые дела об оскорблении величества. Очерки из нравов XVIII века // Исторический вестник. – 1881. – Т.4. – С.834–838.
- ³⁷ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1480. – Ч.1–2.
- ³⁸ Анисимов Е. Указ. соч. – С.76.
- ³⁹ Дело о ношении царской грамоты не по чину // Русская старина. – 1894. – Т.81. – С.230–231.
- ⁴⁰ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1245. – Арк.18.
- ⁴¹ Там само. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.33. – Арк.6–8.
- ⁴² Там само. – Спр.36. – Арк.91 зв.
- ⁴³ Там само. – Спр.39. – Арк.53–56.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.42. – Арк.96–98.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.49. – Арк.129.
- ⁴⁶ Там само. – Спр.31. – Арк.28 зв.
- ⁴⁷ Там само. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.37. – Арк.48–50.
- ⁴⁸ Анисимов Е. Указ. соч. – С.72–74.
- ⁴⁹ Проект уголовного уложения 1754–1756. – Санкт-Петербург, 1882. – С.72.
- ⁵⁰ Описка в имени Петра I и её последствия // Русская старина. – 1897. – Т.90. – С.380.
- ⁵¹ РДАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.35. – Арк.36–38.
- ⁵² Веретенников В. Из истории Тайной канцелярии. 1731–1762: Очерки. – Харьков, 1915. – С.61–68.
- ⁵³ Анисимов Е. Указ. соч. – С.43.
- ⁵⁴ Уложение царя и великого князя Алексея Михайловича. – Санкт-Петербург, 1913. – С.19–21.
- ⁵⁵ РДАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.42.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.7. – Оп.2. – Спр.2170. – Арк.1–6.
- ⁵⁷ Там само. – Ф.7. – Оп.2. – Спр.2453. – Арк.7 зв. – 19.
- ⁵⁸ Горбань М. Слово і діло государеве. – К., 1993. – С.106–118.
- ⁵⁹ ПСЗР. – Т.10. – №7653.
- ⁶⁰ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург). – Ф.IV. – Спр.812.
- ⁶¹ РДАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.416. – Арк.105.
- ⁶² Там само. – Спр.53. – Арк.59–60.
- ⁶³ Там само. – Ф.371. – Оп.1. – Ч.1 (1). – Спр.1140. – Арк.18.
- ⁶⁴ Там само. – Спр.1262. – Арк.143.
- ⁶⁵ Колчин М. Ссылные и заточённые в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. // Русская старина. – 1887. – Т.56. – С.126–128.
- ⁶⁶ Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. – Москва, 2004. – Т.1. – С.72.

- ⁶⁷ Голикова Н. Политические процессы при Петре I. – С.132–154.
- ⁶⁸ РДАДА. – Ф.371. – Оп.2. – Спр.1850. – Арк.6.
- ⁶⁹ Тайная канцелярия в царствование Петра I // Русская старина. – 1885. – Т.7 – С.12.
- ⁷⁰ ПСЗР. – Т.7. – №4344.
- ⁷¹ Анисимов Е. Указ. соч. – С.56.
- ⁷² РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1408.
- ⁷³ Там само. – Спр.1170. – Арк.2; Маркевич А. Дела о Маркевичах в Тайной канцелярии // Киевская старина. – 1891. – №5. – С.298–302.
- ⁷⁴ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1203. – Арк.19; Маркевич А. Указ. соч.
- ⁷⁵ Ал. Андр. Из дел об оскорблении гетманской чести // Киевская старина. – 1884. – №12. – С.731.
- ⁷⁶ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1077. – Арк.3–9.
- ⁷⁷ Тайная канцелярия в царствование императрицы Елизаветы Петровны // Русская старина. – 1875. – Т.12. – С.534–535.

The article analyzes activity of the institutes of political investigation of the Russian Empire on the ground of Left Bank Ukraine-Het'manschyna in the XVIII c. Basing on investigation materials the author has held a research of Ukrainians' participation in political crimes and offences of that time entailing insult of monarch's honor.